

KELÂMCILAR İLE İSLÂM FELSEFECİLERİNİN BELÂĞAT VE İCÂZ İLİMLERİNİN GELİŞMESİNDE ROLLERİ

I

9. Sayıdan Devam

Dr. Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU

Râzî'nin bu kompozisyonu, adeta üç belâgat ekolünün, yani manacı (Meşârîka), lafızcı (Arap ve büleğa) ve bedî'ci (Meğaribe) ekollerin bir nevi sentezi mahiyetindedir⁸⁸. Öyle sanıyoruz ki, kelâm-felsefe (Meşârîka) belâgat ekolünün tüm medreselerde hakimiyet kurmasının en mühim sebebi, bu ekolün birinci derecede temsilcisi sayılan Râzî'nin, böyle bir senteze varmış olmasıdır⁸⁹.

Bazı araştırmacıların : "Râzî kelâm, felsefe ve mantık konularını belâğata soktu ve kuru taksimat sistemi içinde belâğatı dondurdu, edebî zevki öldürdü⁹⁰, gibi mübalağalı sataşmalarına katılmıyoruz. Filhakıka el-Hafaci ve el-Cürcânî'nin eserlerinde, konuların izahında bolca edebî örnekler kullanılmıştır; fakat hiçbirisi ders olabilecek plân ve metoda sahip değildir. Her şeyden önce Râzî'nin bir belâgat teorisyeni olmayıp, sadece belâgat müellifi olduğu hususu üzerinde iyi düşünmek lâzımdır. Hiç kimsenin mezhep ve meşrebtne bakmadan, gerek icâza ve gerekse beşer belâğatına kriter olabilecek pratik bir el kitabı hazırlamak istemiş ve bunu da başarmıştır. Bu kadar büyük bir

⁸⁸ Belâgat ekolleri hk. geniş bilgi için bk. N.Hacımüftüoğlu, Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları, İlahiyat Fak. dergisi, Sayı 8, Erzurum 1988.

⁸⁹ Râzî bu eseriyle kendisinden sonraki belâgat çalışmalarının tümüne tesir etmiştir. Her ne kadar "Meşarika" belâgat ekolünün lideri Abdülkahir el-Cürcânî ise de, onun birinci derecede metodcusu, tanıtıcısı ve yayıcısı da Râzî'dir. Dolayısıyla müellif olsun veya olmasın, bu ekolle tanışan herkes direkt veya indirekt Râzî'nin tesirindedir. Direkt tesirinde kalan meşhur müelliflerden bir tanesi es-Sekkâki (öl.626/1228)'dir. Şüphesiz ki Sekkâki'nin belâğatı, el-Cürcânî'nin bir belâgat uzantısıdır; fakat bu uzantının Cürcânî'ye yapışık olan ilk halkası, Râzî'nin eseridir. Başka bir deyişle Râzî'nin bu eseri, Cürcânî belâğatının Sekkâki belâğatına dönüştüğü bir pota pozisyonundadır. Râz' ile Sekkâki'nin eserleri karşılaştırıldığında Sekkâki'de meânî, beyân ve sözlü süsleme (tahsinü'l-kelâm) gibi temel taksim sisteminin oluşmasında, bu temel fenleri besleyen diğer konuların tertib ve düzeninde; Kur'an'ın icâzı, delâlet çeşitleri, belâğatın tarafları, hakikat, mecâz, teşbîh, temsil, istiare gibi ana meseleler ile Râzî'nin Vatvat'tan naklettiği edebî sanatların hemen tümünde, manzûm ve mensûr verilen misallerin aşağı yukarı tevafuk etmesinde, hep Râzî'nin biçimlendirme usulü ve tesirleri müşahede edilmektedir.

⁹⁰ bk. Şevki Zayf, el-Belâğatu tatavvur, s. 270 v. dd; Ahmet Matlûb, el-Belâğat 'inde's-Sekkâki, s. 248 v. dd.

birikimi, 200 sayfa civarındaki bir telhiste sunmanın başka bir yolu düşünülebilir miydi?.. Kaldı ki, o devrin müellifi, özellikle kelâmcısı, sadece edebî gayeye münhasır eser yazabilir miydi?.. Aksine Râzî'nin devrinde tüm edebî vasıtalar, inanç ve ideal için kullanılmıştır. O halde, gelişen kelâm uslûbunun bütün te'liflerde görülmüş olması, kaçınılmaz bir sonuç olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca konuları parçalamak suretiyle ele almanın daha geçerli bir usul olduğu asrımızda, bu sistemin en mükemmel örneğini sunan Râzî'ye, bu metotundan dolayı sataşmanın anlamı ne olabilir?.. Şayet Kur'an'ın i'câzı üzerindeki tartışmalar kelâmcılar tarafından gündeme getirilmemiş olsaydı; bu tartışma platformunda kelâmcılar, belâgat ilminin zorunluluğuna inanmayıp da, ona el atmamış olsalardı; nübüvvetin isbatı gibi tamamen inanca bağlı bir idealden olmayıp da sadece Arap dil estetiğini ortaya koymak için harekete geçilmiş olsaydı, acaba bugünkü seviyede bir İslâmî belâgattan söz edilebilir miydi?.. Arap soyundan olmayan bunca güçlü alimler, bu ilmin gelişmeşi uğruna bu kadar ter dökerler miydi?.. Bu sorulara evet demek, sanırım hiç de kolay değildir; çünkü kutsal duygulardan soyutlanmış, sadece edebî kriter olmak üzere yapılacak belâgat çalışmaları, Batı'da olduğu gibi Aristo'nun Retorika'si ile Poetika'sini aşamayacak çapta, cılız kalmaya mahkumdür. Şayet Tevrat ve İncil'de, fesahat cihetiyle bir meydan okuma söz konusu olmuş olsaydı, her halde bu ilim orada bu kadar düşük seviyede kalmazdı. Israrla belirtmek isteriz ki belâgat, kelâm kazanı içinde pişerek karakter kazanan bir ilimdir. Bu nedenle, tabii seleksiyonu içinde felsefe ve mantık konuları ile içiçe olması ve kelâmda hakim olan te'lif sisteminin de bu bilim dalında ağırlığını göstermiş olması, makul karşılanmalıdır.

KELÂMCILAR TARAFINDAN YAPILAN BELÂGAT TE'LİFLERİ

Bu fasılda, ilk belâgat müellifi olarak birinci sırayı, yine el-Cahız alır. Çünkü el-Cahız, şîr ve nesir kitiği yapan usta bir edip; Kur'an'ın i'câzı üzerinde ilk müstakil eser yazmış olmanın yanında, ekol sahibi bir kelâmcı ve İslâmî devir belâgat kaynaklarının tümü üzerinde şuf'a hakkına sahip bir belâgatçidir. Dolayısıyla onu, sadece i'câzcılar arasında mutalaa etmek, sahasını daraltmak ve aynı zamanda hakkına tecavüz olur.

Beyân ilmini "Mecâzu'l-Kur'an" isimli te'lifiyle ortaya koyanın Ma'mer b. el-Müsennâ (öl. 210/825) olduğu söyleniyorsa da⁹¹, aslında "beyân" kelimesini, belâgat ilmi anlamında ilk kullanan alim el-Cahız'dır. Bu ilmin hemen hemen tüm anahatlarını, vasıf ve şartlarını bol misallerle izah ettiği bir eserinin adı, yukarıda muhtelif vesilelerle de işaret edildiği üzere, "el-Beyân ve't-tebyîn"⁹² dir. Ebu

⁹¹ İTA, I, 23.

Hilâl el-Askerî (öl. 395/1004) bu eser için : "Belâgat sahasındaki te'liflerin en büyüğü ve en meşhuru", ifadesini kullanır⁹³.

el-Cahız'ın herhangi bir te'lifine göz atılsa, herbirinin belâgat ve hitabet mihveri etrafında dolaştığı görülür. Gününde maruf olan bütün milletlerin belâgatla ilgili görüşlerine yer vererek ve zaman zaman da eleştirerek sunduğu sayısız tarifler⁹⁴, kelâmcı veya edebiyatçı olsun, kendisinden sonra gelen tüm belâgatçıların ilk kaynağı olmuştur. Tabiat, felsefe ve kelâm konularını tartıştığı "el-Hayavan" isimli eserinde, özellikle bazı hayvanların temsilcileri⁹⁵ arasında kurduğu diyalog esnasında, taraflara kullandığı ayet, şîr ve benzeri örnekler; bu meyânda zaman zaman yaptığı tahliller, teorik belâgatın pratikteki en canlı örnekleridir.

Araştırmamızın yapısı, el-Câhız'ın eserlerine serpiştirdiği belâgat figürlerinin, bu ilme nasıl temel oluşturduklarını tek tek ele alıp misallerle açıklamaya müsait olmadığından, özet olarak bazı ana hatlara yer vermekle yetinmek zorundayız.

el-Cahız, fesahat ve belâgat kavramlarına açıklık getirmiştir. Fahrüddin er-Râzî'nin el-Cahız'dan naklettiği bir tarife göre fesahat : "Ta'kitten şalim olmak ve dil üzerindeki ağırlıktan kurtulmaktır"⁹⁶. Kulağa hoş gelmeyen seslerden kaçınmanın gereğini vurgulayarak : "Ses öyle şaşılacak bir şeydir ki, öldüreni var (yıldırım sesi gibi); ruhları çöştürüp raksettireni, üzüntüye boğanı ve hatta akılları baştan alıp bayıltanı var. Bunların hiçbirisi keltmelerdeki mana cihetle değil, onların uysal ve akustik olmalarındandır"⁹⁷ demektedir. Kelime tenâfürü ile ilgili bilgiler ve günümüze kadar örnek olarak kullanılan : "ve kabru Harbin bimekânın kafrin..." beyti ile benzeri örneklerin tamamı, el-Cahız'ın mirasıdır⁹⁸. Topladığı sayısız belâgat tariflerinin arasından en çok beğendiği : "Lafız manasıyle,

⁹² "Beyân" ile lafza, "tebyîn" veya "übyân" kelimelertyle de manaya taaluk eden hususlar kasdolunur; (bk. Ebu'l-Bekâ, Külliyât, s. 176).

⁹³ es-Sınaateyn, s. 10 vd.; el-Askerî, eserinin büyük bir kısmını el-Câhız'ın söz konusu eserine topladığı belâgat deyim ve tariflerini şerhetmekle meydana getirmiştir.

⁹⁴ bk. el-Beyân, I, 88 v. dd.

⁹⁵ Genelde bir ve ikinci ciltlerde sık sık : "sahibu'l-kelb= köpek tarafı", "sahibu'd-dik= horoz tarafı" ve "sahibu'l-hamam= güvercin tarafı" gibi ifadelere rastlanır. Köpeğin tarafını Ebu İshâk en-Nazzâm (bk. II, 153), horozun tarafını da Ma'bed (bk. I, 356) temsil etmektedir. Bu iki Mu'tezilî lider, diyaloglarında tamamen kelâm yapmaktadırlar. "Hayvanlar üzerinde konuşmak, Allah'ın azametini bilmeye götüren kuuluk çeşitlerinden bir çeşit ve dinî bahislerin de bir şeklidir" sözleriyle (bk. I, mukaddime, 25) el-Cahız, iki Mu'tezilî liderin ve dolayısıyla da kendisinin abesle iştigal etmediklerini beyan etmiş okdu.

⁹⁶ bk. Nihâyetü'l-ukûl, vr. 278 b.

⁹⁷ el-Hayavan, IV, 191 vd.

⁹⁸ bk. el-Beyân, I, 65.

mana da lafziyle yarışmadıkça; lafız, dinleyicinin kulağına dokunur dokunmaz şayet, mana kalbine ulaşmaz ise; hiçbir söz belâgat niteliğini kazanamaz⁹⁹ izahıyla, lafız-mana dengesinin önemini vurgulamıştır. Kelâm güzelliğinden bahsederken de : "Sözün en güzeli, manası zahirinde ve azı çoğuna ihtiyaç duyurmayan sözdür. Mana asil, lafız belîğ, yapısı sağlam, kerahetten uzak, mana bozukluğundan beri ve her türlü zorlanmalardan uzak olursa; verimli topraklara yağmurun sağladığı fayda ne ise, o söz de kalplere aynı tesiri icrâ eder"¹⁰⁰ ; sözleriyle, belâgatın en önemli temel unsurlarına işaret etmiştir.

"Her makamın kendine uygun sözü ve her sanatın yine kendine ait bir sitili vardır"¹⁰¹ sözleriyle el-Cahız, belâgatın ilığı mesabesindeki "Muktezâ-i hâl" esasını ortaya koymuştur. Muktezâ-i hâl düşünceyi etrafında söylediği sözler, belâgat ilminin icâz, itnâb ve müsâvat fasıllarını meydana getirmiştir. "Yerine göre sözü uzatmak eksiklik olmayacağı gibi, yerine göre az söylemek de âcizlik değildir. Nitekim Allah, Kur'an'da Araplara hitâp ettiğinde, adeta işaret mahiyetinde çok kısa; fakat Yahudilere hitâp ettiğinde ise, sözü daha yaygın bir tarzda getirmektedir"¹⁰²; "Sözü kısaltmaktan maksat, harf ve lafızları azaltmak demek değildir. Bazı hallerde koca koca sayfaların tamamı veciz olabilir. Konuşmacıya gerekli olan, anlaşılmağa sebep olacak fazlalıkları atması ve tekrar etmeden, söylediği sözle yetinmesidir"¹⁰³. el-Cahız'a göre sözün uzun ve kısası, tamamen hal ve makamla orantılı bir keyfiyettir. Manayı bozan her türlü kısaltmalardan mutlaka kaçınılmalıdır¹⁰⁴.

el-Cahız seçkin lafızlarla, dil kurallarına uygun şekilde yapılacak te'lif (uslûp veya nazm) güzelliği üzerinde hassasiyet göstermektedir. Ona göre manalar, sokağa atılmış artıklardır; onları Arap da bilir, Acem de... köylüsü de, bedevîsi de... esas hüner, vezni oturtmak; lafızları seçmek, talaffuzu kolaylaştırmak, tabii ve tatmîn edici mana ile onu en güzel kalıp içinde sunmaktır. Şiir, bir dekor ve bir nevi tasvirdir¹⁰⁵. el-Cahız "nazm" tabirini, her türlü manzûm ve mensûr ibarelerin kurulması anlamında kullandığı gibi, Kur'an'ın f'câzı için sözkonusu edilen şaşırtıcı te'lif güzelliği anlamında da

⁹⁹ Ayn. eser, I, 115; Cürcânî, Delâil, s. 267.

¹⁰⁰ el-Beyân, I, 83; II, 7 vd.

¹⁰¹ el-Hayavan, III, 369.

¹⁰² Ayn. eser, I, 93, 94.

¹⁰³ Ayn. eser, I, 91.

¹⁰⁴ Ayn. eser, I, 88.

¹⁰⁵ Ayn. eser, III, 131; burada el-Cahız'a katılmamak eldedeğil. Ayet veya şiir tercemeleri, hangi ölçüde olursa olsun, hiçbir zaman orijinallerindeki ahengi arz edemez.

kullanmıştır¹⁰⁶.

Mecâz, isti'are, teşbih ve temsil gibi beyân konularını, bir Mu'tezlî tefekkür çerçevesi dahilinde incelediği bazı ayet ve hadislerin tev'il ve yorumları etrafında bol miktarda işlemiş ve şiirler üzerindeki tahlillerle de takviye etmiştir¹⁰⁷.

Bedî kelimesini, edebî sanatlar için ilk kullanan, yine el-Câhız'dır. Muhadremun şairlerden olan el-Eşheb b. Rumeyle'nin bir şiirinde yer alan : "hum sa'idü'd-dehri", terkiibinin "teşbih-i temsîl" olduğunu ve buna dil ve edebiyat râvilerinin "el-bedî" " dediklerini kaydeder; bedî'in Araplara mahsus bir mezyet olması sebebiyle dillerinin diğer dillerden daha üstün olduğunu anlatır ve sözüne devamla : "er-Râi (öl. 90/708) 'nin şiirinde bedî pek çok; Beşşar (öl. 167/784) 'da pek güzel; el-'Attabi (öl. 194/809) ise bedî de Beşşar'ın yolunda ve aynı ayarda....dır"¹⁰⁸. Böylece el-Câhız'ın bedî kelimesini, şiire renk ve güzellik kazandıran her türlü edebî ve belâğî hünerler için kullandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca el-Câhız : "Bazı şairlerin, diğer bazı şairlere ait olan manaları almaları"¹⁰⁹, başlığı altında "serikât-i şî'riye= şiir hırsızlığı" konusunu tatmin edici biçimde ele almış ve sonraki müelliflere aynı isimle intikal etmiştir. İbn Mu'tezz (öl. 296/908), kitabına dercettiği edebî sanatların çoğunu, direkt veya indirekt, el-Câhız'ın eserlerinden almıştır. Eserinin iskeletini meydana getiren beş temel esastan birisi "el-Mezhebu'l-kelâmî" 'dir ki, bunu el-Câhız'dan aldığını serahaten beyân etmektedir¹¹⁰.

Özet olarak denebilir ki el-Câhız, eserlerini maanî, beyân ve bedî' gibi belâgat fenlerini oluşturan yüzlerce edebî sanatla doldurmuş; fakat bu sanatların tariflerine, tertib ve düzenlerine fazla itibar etmemiştir. Tespit ettiği belâgat konularının her biri, sonradan gelen tüm araştırmacılara sabit birer kutup yıldızı gibi hep ışık tutmuştur.

Bütün bu tetkik ve mulahazalar sonunda tereddütsüz denebilir ki, İslâmî belâgatın ilk kurucusu el-Câhız'dır.

Kelâmcılar tarafından ortaya konan bir diğer önemli belâgat te'lifi, yukarıda zaman zaman sözü edilen Şeyhu'l-belâga Abdulkahr'ın "Esrârü'l-belâga" isimli eseridir. Bu eserinde Abdulkahr tam manasıyla belâgat yapmış; isti'are, mecâz, teşbih ve kinâye gibi "beyân" konularının felsefesini yapmıştır. Bu eser, hiçbir taviz vermeden ısrarla üzerinde durduğu "nazm" nazariyesinin ispatına bir

¹⁰⁶ Nevfel, el-Belâğatü'l-Arabiye, s. 120 vd.

¹⁰⁷ bk. el-Hayavan, V, 25 v. dd.; el-Beyân, I, 152.

¹⁰⁸ el-Beyân, I, 51; IV, 55-56.

¹⁰⁹ el-Hayavan, III, 311.

¹¹⁰ bk. el-Bedî', s. 53.

mukaddime niteliği taşır. Daha ilk sayfalarında nazm görüşüne temas ederek, sözler arasındaki üstünlük ve düşüklük derecelerinin sadece lafızlarla ölçülmeyip, ancak şartlara uygun tarzda oluşacak bir te'lif düzeni içinde lafızların mana ifade edebileceklerini; keza belâgatın, zihinde oluşacak mana nizamına göre tertiplenmiş lafızlarda sözkonusu edilebileceğini anlatmaktadır¹¹¹. Cürcânî'ye göre herhangi bir "cinâs" ın güzel görülmesi, haiz olduğu manaların akıl nezdinde üstün bir mevkiye sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu görüşünü çeşitli örneklerle anlattıktan sonra¹¹² : "İşte açıkça ortaya çıktı ki, cinas'a fazilet kazandıran özellik, ancak mananın yardımıyla tamamlanabilmektedir"¹¹³, ifadesiyle görüşünü pekiştirir ve : "Lafızlar, manaların hizmetçileridir, mananın hükmüne boyun eğmek zorundadırlar"¹¹⁴, demek suretiyle Delâil'de baştan sona kadar izaha çalıştığı konuya, yani "Nazm" konusuna bu eserinde özet olarak dokunmuştur. Bütün bu tetkikler gösteriyor ki, Abdülkahir'de belâgat gaye değil, Kur'an'ın f'câzına ölçü koyduğu "nazm" düşüncesinin izahına bir vasıta olmaktan ibarettir. Tıbak, isti'âre ve benzeri edebî sanatlarda güzellik ve çirkinlik ölçüsü, yine sadece manadır. Dolayısıyla bu ifade vasfında lafızların hiçbir payı yoktur¹¹⁵.

Abdülkahir bu eserini Delâlu'l-f'câza nisbetle biraz daha derli toplu bir halde ortaya koyduğu görülüyorsa da, konular arasındaki insicamsızlık, takdim ve te'hirlere, bu meyanda yapılan tekrarlar, yine onun usta bir müellif olmayıp, bir belâgat teorisyeni olduğunu göstermektedir. Bundan dolayıdır ki Abdülkahir'in bu eserleri, direkt ders kitabı olmaktan ziyade, sonradan gelen belâgatçılara birinci derecede te'lif kaynağı olmuşlardır.

Kelâm-felsefe belâgat ekolünün Fahrüddin er-Râzî'den sonraki temsilcisi Ebu Yakub Yusuf es-Sekkâki (öl. 626/1228)¹¹⁶, "Miftahu'l-ulûm" isimli eserinin üçüncü kısmını belâgat ilmine tahsis etmiştir. Müellif her ne kadar dilci olarak tanınmışsa da, Yakut'un beyânına göre o: "fakih, mütekellim ve muhtelif ilimlerde mütefennin"¹¹⁷ bir alimdir. Fûru'da Hanefî, usûl'de ise Mu'tezilî olan es-Sekkâki'nin kelâm ve felsefe ile içiçe olduğunu, ondan kelâm okumak için

111 bk. s. 3 vd.

112 Ayn. eser, s. 6 vd.

113 Ayn. eser, s. 8.

114 el-Câhiz, manadan çok lafızlara değer verirken; Abdülkahir, tam tersine manaya daha çok ağırlık vermektedir.

115 Esrâr, s. 20.

116 Sekkâki'nin F. er-Râzî ile olan münasebetine, 1. sayfanın dipnotunda bir nebze yer verildi.

117 bk. Mu'cemu'l-udebâ, XX, 59; ayrıca bk. el-Merâğî, Tarihu ulûm'l-belâğa, s. 110 vd.

öğrencilerin peşinden koşuşturduklarını kaynaklar zikretmektedir¹¹⁸. Zaten eser de, kendisinin kelâm ve mantık uslûbuyla yazıldığını göstermektedir. Şu halde bu eseri de, kelâmcıların belâgat te'lifleri arasında değerlendirmek lazımdır. es-Sekkâki'nin bu eseri üzerine yazılan yüzlerce şerh ve haşiyelerin¹¹⁹ en güzellerini, yine iki meşhur kelâmcı Sa'duddin et-Teftazani (öl.792/1389) ile es-Seyyid eş-Şerif Ali el-Cürçani (öl. 816/1413) yazmışlardır¹²⁰.

Sekkâki'nin belâgati üzerine, Celâluddin el-Kazvini (öl. 739/1338) ve "el-Mevakif" isimli meşhur kelâm kitabının müellifi Kadı Abdurrahman Azduddin el-İci (öl. 756/1355) tarafından yazılan "Telhis"¹²¹ ler ve yine bu telhisler üzerine yazılan yüzlerce şerh ve haşiyeler, Sekkâki'yi dünya çapında şöhrete kavuşturmuştur. Bu şöhretin başını, yine yukarda adları geçen iki kelâmcı, Teftazani ve Cürçani çekmişlerdir. Kazvini'nin Telhis'ine, Teftazani'nin el-Mutavvel ve el-Muhtasaru'l-maani¹²² adlarıyla yazdığı iki şerh ile Cürçani'nin el-Mutavvel üzerine yazdığı Haşiyet, İslâm alimlerinin adeta el kitapları haline gelmiştir. el-İci'nin telhis'i üzerine de bir hayli meşhurlar tarafından şerh ve haşiyeler yazıldığı görülmektedir¹²³.

¹¹⁸ bk. A. Matlûb, el-Belâga inde's-Sekkâki, s. 58.

¹¹⁹ Bu şerh ve haşiyelerin isim ve müellifleri hk. geniş bilgi için bk. Kâtip Celebi, Keşfu'z-zunûn, II, 1762.

¹²⁰ Teftazani'nin, şerhi ile birlikte "el-Mekâsîd" ı ve halâ ders kitabı olarak okutulan "Şerh-i akâid" i; el-Cürçani'nin "Şerhu'l-Mevakif" ı, kelâm sahasının ilk el kaynakları okudukları bir vakiadır.

¹²¹ Kazvini'nin eseri "Telhisu'l-Miftâh", el-İci'ninki ise "el-Fevaidu'l-ğyasye" isimleriyle tanınmaktadır. Üzerlerine yazılmış şerh ve haşiyeler için bk. Keşf, I, 473; II, 1299.

¹²² el-Mutavvel üzerine haşiyet yazan bazı meşhurlar şunlardır : Ebu'l-Leys, es-Semerkandi (öl. 850 ? /1446 ?); Ahmed b. Abdullah el-Kirimî (öl. 862/1457); Alâuddin Musannifek (öl. 871/1466); Molla Hüsrev (öl. 885/1480); Hasan Celebi (öl. 886/1481). Muhtasaru'l-meani üzerine yazılan haşiyeler arasında en meşhur olanı, Muhammed ed-Desûki (öl.1230/1814) nin Haşiyesidir; (daha geniş bilgi için bk. Keşfu'z-zunûn, I, 473; el-Merâğî, Tarihu ulûmi'l-belâga, s. 157, 165, 166, 169).

¹²³ Meselâ kendî talebesi Semsuddin el-Kirmâni (öl. 786/1384), Tahkiku'l-fevâid ve Taşköprüzade (öl.968/1560), Şerhu'l-fevaidi'l-ğyasye adlarıyla bu telhis üzerine şerhler yazmışlardır. Taşköprüzade'nin şerhi oldukça önemlidir. (geniş bilgi için bk. Keşfu'z-zunûn, II, 1299; el-Merâğî, ayn. eser, s. 148, 182).

B- İSLAM FELSEFECİLERİ

İslâm filozoflarının belâgat ilmine katkıları oldukça önemlidir. Bunlar Aristo'nun mantık ve belâgatını, Yunan felsefesini aktardılar. Aristo'nun şiir sanatı ile ilgili eserini hülâsa olarak ilk Arapça'ya nakledenin, İslâm filozofu el-Kindî (öl.252/866) olduğu rivayet olunur¹²⁴. Çağdaşı olan el-Câhız, Aristo ile hocası Eflâtun'un şiir hakkında te'lifleri bulunduğunu her ne kadar söylüyorsa da, onlardan istifade edemediği kanaatini vermektedir¹²⁵.

el-Kindî belâgata en büyük hizmeti, dilci Ebu'l-Abbas el-Müberrid (öl. 285/898)'e : "Arap dilinde fazlalıklar var"; demek suretiyle açtığı tartışmayla yapmıştır¹²⁶. Bu diyalog esnasında ortaya çıkan : "Dinleyicilerin haline göre uzun veya kısa ifadelerin tanzımı" kaidesi, tüm belâgat te'liflerinde baş köşeyi işgal etmiştir.

Türk filozofu Muhammed el-Farabî (öl. 339/950), Aristo'nun mantığı yanında, belâgatla direkt ilgisi bulunan el-Hitâbe (Rhetorica) ile Fennü's-şî'r (Art Poetica) isimli eserlerini terceme etmiştir¹²⁷. "Kavânînu sinâ'eti's-şu'arâ" adıyla özetlediği¹²⁸ bu ikinci eserde Farâbî, "müfred-mürekkeb, manalı-manasız, sâdık-kâzîb"¹²⁹ gibi lafızlardan bahsetmek suretiyle belâgat ilmine önemli ölçüde

¹²⁴ bk. Abdurrahman Bedevî, Fennü's-şî'r, s. 51 (mukaddime)

¹²⁵ el-Hayavan, I, 74; Şayet el-Câhız bu eserleri görmüş olsaydı, belâgat konularının tekrarlandığı eserlerinde mutlaka bunlara yer verecekti. Özellikle Aristo'nun Poetica'sındaki muhtevâyâ vakıf olsaydı, Homeros (M.Ö. VIII. yy.) gibi büyük bir destan şairini tanımış olacaktı ve her halde şi'ri İmreu'l-Kays (öl.540 M.) ile başlatamazdı.

¹²⁶ bk. el-Cürçânî, Delâil, s. 315; er-Râzî, Nihâyetü'l-icâz, s.164; Bu tartışmanın mahiyeti şöyledir: Filozof el-Kindî, bir gün el-Müberrid'e gelerek :
-Arap dilinde bazı fazlalıklar görüyorum, der. el-Müberrid :

-Meselâ neresinde ? diye sorar. el-Kindî :

- "Abdullah ayaktadır" anlamını vermek için, lafızlar aynı olduğu halde, üç ayrı ibare kullanıyorlar : "Abdullah kâimun", "Inne Abdellah kâimun" ve "inne Abdellah lekâimun" gibi, bu mükerrer üç ifadeyle kasdolunan mana tektir; demesi üzerine el-Müberrid :

-Hayır, burada lafızlar da, manalar da farklıdır. Birinci ifade, Abdullah'ın sadece ayakta olduğunu bildiren yalın bir haber; ikinci ifade, bu haber hakkında tereddütü bulunan kişiye "inne" ile pekiştirilmiş ve üçüncüsü ise bu haberi inkâr edene "inne" ve "lam" ile pekiştirilmiş bir diğer haber çeşitidir. Birincisine "ibtidâî", ikincisine "Talebî" ve üçüncüsüne de "İnkârî" makam denir.

¹²⁷ bk. Ibn Nedim, el-Fihrist, s. 263.

¹²⁸ Poetika'nın tam manasıyla Arapça'ya tercemesi, ilk kez Farâbî'nin mantık hocası Mettâ b. Yunus el-Kinnâî (öl. 321/933) tarafından yapılmıştır. Bu terceme İngiliz müsteşrik D.S. Morgoliouth tarafından 1887'de Londra'da neşredildi. Farabî'nin tercemesi ise hülâsa tarzındadır. Bu terceme de Arthur G. Arbery tarafından 1937'de RSO'da neşredildi.

¹²⁹ Fennü's-şî'r, trc. B. Tabâne, s. 150.

katkılarda bulunmuştur.

İbn Sinâ (öl.428/1036)'da bu iki eseri, Poetika ile Retorika'yı Arapça'ya terceme ederek " eş-Şifa " isimli eserine ithal etmiştir. Poetika'ya nisbetle Retorika'yı daha iyi terceme ettiği söylenir¹³⁰. Bu iki eserin eş-Şifa'da yer alması, özellikle hicri V. asırdan sonraki belâgat gelişmelerine önemli ölçüde tesir ettiği inkâr edilemez. Bir diğer eserinde İbn Sinâ: "Lafzın manaya delâleti ya mutabîkî, ya tazammunî veya iltizâmî olur"¹³¹ demektedir ki, bu tespitler kendisinden sonraki müelliflerin vaz geçemedikleri prensipler haline gelmiştir. Bir çok belâgat telifinde, ses ve harflere özel bir yer verildiği göz önünde tutulursa¹³²; İbn Sinâ'nın, harflerin mahreciyle ilgili "Esbâbu hudûsî'l-hurûf" isimli eserinin de bu ilmin gelişmesine, dolaylı olarak katkıda bulunduğu kendiliğinden ortaya çıkar.

İbn Rüşd (öl. 595/1198)'da Poetika'yı telhis etmiştir¹³³. Eserin iskeletini, âyet ve Arap şîrinden getirdiği örneklerle beslemesi, genelde Arap dili için, özelde belâgat için önemli sayılmıştır. Aslında bu uygulama İbn Sinâ'da da vardır; fakat İbn Rüşd'de biraz daha gelişmiştir. Meselâ Aristo'nun söz değişikliklerinden bahsederken, ona Arap terminolojisi ile bir izâh getirerek bu değişikliklerin kalb, hafız, ziyâde, noksan, takdim, te'hir, olumlunun olumsuzla ve olumsuzun olumlu ile değiştirilmesi gibi isimler vererek, âyet ve şîrlerden örneklerle açıklamaktadır¹³⁴. Aristo bir yerde : "Kelâmda tağyir ve takyid yoksa, lafızlarının açık, talaffuzu kolay ve terkibi meşhur olan esaslara göre olmalıdır" derken; İbn Rüşd, "Arap dilinde buna umumiyetle fesahat adı verilir"¹³⁵ izahını getirmektedir. Aristo şairlerin kınanmasını gerektiren altı hususu anlatırken, birinci madde olarak zikrettiği : "Şairlerin mümkün olmayanı tasvir veya takyid etmeye çalışmaları" konusuna, İbn Rüşd misal olarak İbn

130 bk.İbnü'l-Esir, el-Meselû's-Sâir, II; 5 vd. Taha Hüseyin, el-Beyânü'l-Arebî mine'l-Câhiz ilâ Abdilkahir (Nakdû'n-Nesr mukaddimesi) s.27; Retorika'yı Aristo, üç kısımda ele almıştır : Birinci kısımda, hitabet ve çeşitlerinden; ikinci kısımda, dinleyicilerin tabiat ve duygularından, başka bir deyişle " mukteza-i hâl " ile icab eden sözlerin mezyetlerinden; üçüncü kısımda da ibâreden, yani üsluptan bahsetmiştir. Bu üçüncü kısım tamamen belâgat konularına münhasırdır : Hatibin üslubundan, tenafür ve ta'kid'ten; hakikat, mecaz, istiare, gıluv, teşbih, mukabele, icâz, itnâb, mûsâvat, seci', izdivâc ve igrâk gibi konulardan; dil özelliklerinden, hitabet nevilerinden; fasl, vasl, tıbak ve tevriye gibi bablardan bahsetmiştir; (daha geniş bilgi için bk. Şevki Zayf, el-Belâgatu tatavvur.s. 77; Ahmet Matlub, el-Belâgaine'd's-Sekkâki, s. 197 vd.)

131 bk. en-Tenbihât, s.3; krş. er-Râzi, Nihayetü'l-icaz, s. 9.

132 bk. el-Hafaci, Sirru'l-fesaha, s. 15 v. dd.; er-Râzi, ayn. eser, s. 27 vd.

133 Bu telhis "eş-Şerhu'l-vesit" veya "Telhîsu kitâbi Aristo fi's-şî'r" ismiyle bilinmektedir.

134 bk. Fennü's-şî'r, s. 243.

135 bk. Ayn. eser, s. 247.

Mu'tezz'in bitmek üzere olan ay'ı (kameri) tasvîr eden :

"Şuna bak, anberden bir hamûlenin-yükün-belini büktüğü
gümüşten bir sandal gibi"

mealindeki beyti mîsal olarak vermektedir¹³⁶.

Hûlâsa olarak İslâm filozofları, Aristo'nun belâgatla ilgili iki eserini, kıyâs ve cedel gibi mantık konularını İslâmî ilimlerle mezc ettiler ve belâgat ilminin gelişmesine bu yolla büyük katkılarda bulundular.

---

¹³⁶ Ayn. eser, göst. yer.

KAYNAKLAR

- Abdülcebbar el-Kadı, el-Muğni, XVI (l'câzu'l-Kur'an), nşr. Taha Hüseyin, Emin el-Hulî, Kahire, 1380/1960.
- Abdülkerim el-Hatib, el-l'câz fi dirâsâti's-sâbikîn, Kahire, 1974.
- Abdüsselâm Harun, Nevâdiru'l-mahtutât, Kahire, 1970.
- Ahmet Matlûb, el-Belâgetu inde's-Sekkâki, Bağdât, 1964
- _____, el-Kazvini ve Şurûhut-telhîs, Bağdât, 1964.
- el-Askerî Ebu Hilâl, es-Sinâateyn, nşr. Ali M. el-Becevi- M. İbrahim, Kahire, ts.
- Aristo, Poetika (Fennu's-şî'r), Farâbi, İbn Sinâ ve İbn Rüşd'ün Arapçaya terceme ve şerhleriyle birlikte yeniden terc. ve nşr. Abdurrahman Bedevî, Beyrut, 1973.
- el-Bağdâdî Abdülkahir, el-Fark beyne'l-fırak, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut, ts.
- el Bakullânî Ebu Bekr, l'câzü'l-Kur'an, nşr. Ahmed Sakr, Kahire, 1963
- _____, el-Intisâr li nakli'l-Kur'an, nşr. M. Zağlul Sellâm, İskenderye, 1971.
- Bedevî Abdurrahman, Mezahibu'l-İslâmiyyin, I, Beyrut, 1971.
- Belbe' Abdulhakim, el-Edebu'l-Mu'tezile, Kahire, ts.
- el-Cahız Ebu Osmân, el-Beyân ve't-tebyîn, I-IV, Kahire, 1395/1975
- _____, el-Hayavan, nşr. A. Harun, I-VIII, 1386/1967.
- el-Cürcânî Abdülkahir, Esrarü'l-belâga, nşr. H. Ritter, İstanbul, 1954.
- _____, Delâilü'l-l'câz, nşr. Mahmud M. Şakir, Kahire, 1404/1984.
- _____, er-Risâletu's-şâfiye, nşr. M. Halefullah-M. Zağlul Sellâm, Kahire, 1387/1968.
- Ebu'l-Bekkâ (el-Hasenî), Külliyyât, İstanbul, 1287/1870.
- el-Enbârî Muhammed, Nüzhetü'l-elibbâ, nşr. Muhammed E. İbrahim, Kahire, ts.
- Farâbi Ebu Nasr, Kavanînu sinâ'eti's-şu'erâ, Fennu's-şî'r ile birlikte, Beyrut, 1973.
- el-Hafaci Abdullah b. Sinân, Sırru'l-fesaha, Beyrut, 1402/1982.
- el-Hattâbi Hamd b. Muhammed, Beyânu l'câzi'l-Kur'an (üç risale bir arada), nşr. M. Halefullah-M. Zağlul, Kahire, 1387/1968.
- el-Hayyat Ebu'l-Hüseyn, Kitabu'l-intisâr ve'r-reddi alâ İbn er-Ravendi, Beyrut, 1957.
- el-Hulî Safiyuddin, Şerhu'l-bed'iyye, nşr. Nesib Neşâvi, Dimaşk, 1403.
- İbnü'l-Esir Ebu'l-Feth Nasrullah, el-Meselu's-sâir, nşr. A. el-Hufî-B. Tabâne, I-IV, Beyrut, ts.

- İbnü'l-İmâd Abdulhayy, Şezerâtü'z-zeheb, I-VIII, 1399/1979.
- İbn Kuteybe, Uyûnu'l-ahbâr, Kahire, 1343/1925.
- İbn Mu'tezz, el-Bedî, nşr. I. Krateckhosky, London, 1935.
- İbn Murteza Ahmed b. Yahya, Tabakatu'l-Mu'tezile, nşr. Susanna D. Wilzer, Beyrut, 1380/1961.
- İbn Reşik el-Kayravânî, el-'Umde, nşr. M. Muhyiddin Abdulhamid, I,II, Beyrut, 1972.
- İbn Rüşd, Telhisu fenni's-ş'r (= eş-Şerhu'l-Vesit), nşr. A. Bedevî, (Fennu's-ş'r ile birlikte) Beyrut, 1973.
- İbrâhim Sellâme, Belâgetu Aristo beyne'l-'Arebî ve'l-Yunan, Kahire, 1371/1952.
- İbn Sinâ, Esbabu hudûs'l-hurûf, nşr. M. Hasan et-Tayyan-Yahya Mirâlem, Dımışk, 1403/1983.
- _____, et-Tenbihât ve'l-işârat, nşr. M. Şihâbî, Tahran, 1339
- İTA = İslâm-Türk Ansiklopedisi, 1360/1941.
- İzmirli İ. Hakkî, Yeni İlm-i kelâm, İstanbul, 1339-1341.
- Kâtip Çelebi, Keşfu'z-zunûn, I-II, nşr. Ş. Yaltkaya-R. Bilge, İst. 1971.
- el-Kazvîni Zekerîya, Asaru'l-bilâd, Dar-ı Sadr, ts.
- el-Merâgî A. Mustafa, Tarihu 'ulum'l-belâga, Kahire, 1369/1950.
- M. Zağlul Sellâm, Eseru'l-Kur'an fi tatavvürî'n-nakdi'l-'Arabî, Kahire, 1961.
- Nasrullah Hacımüftüoğlu, Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları, Atatürk Üniv. İlah. Fak. derg. sayı 8, Erzurum, 1988.
- _____, "Abdulkahir el-Cürcânî", DİA (= Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi), I, 147 vd.
- _____, Fahrüddin er-Râzî, Nihâyetü'l-icâz fi dirâyeti'l-'câz'ının Tahkîkî Neşri ve Abdulkahir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukayesesi, Erzurum, 1987.
- Nevfel Seyyid, el-Belâgetu'l Arabiye fi devri neş'etiha, Kahire, 1948.
- er-Rafî'i M. Sadık, Trihu adâbî'l-'arab (l'câzu'l-Kur'an), II, Beyrut, 1394/1974.
- er-Râzî Fahrüddin, Nihâtu'l-icâz fi dirâyeti'l-'câz, Thk. N. Hacımüftüoğlu, Erzurum, 1987.
- _____, İ'tikadâtu fırak'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn, Kahire, 1398/1978.
- _____, Nihâyetu'l-'Ukûl fi dirâyeti'l usûl, yz. Reşit ef. ktp. nr. 504, Kayseri.
- er-Rummânî Ali b. İsa, en-Nüket fi l'câzi'l-Kur'an, nşr. M. Halefullah-M. Zağlul, Kahire, 1387/1968 (üç risâleden biri).

- RSO = Rivita deglr Studi Orientali .
- es-Sekkâki Yusuf, Miftahu'l-'ulûm, Kahire, 1356/1937.
- Selâse Resâil : el-Hattâbî, er-Rummân' ve el-Cürcânî'ye ait, Kur'an'ın f'câzı üzerine üç risâle, nşr. M. Halefullah-M. Zağlul, Kah. 1387.
- es-Suyûtî Celâluddin, Buğyetü'l-ve'ah, Beyrut, ts.
- _____ , el-İtkân, I-II, Kahire, 1370/1951.
- _____ , Mu'tereku'l-akran (f'câzu'l-Kur'an), nşr. A. Muhammed el-Becevî, I-III, Kahire, ts.
- Şevki Zayf, el-Belâgetu tatavvur ve tarih, Kahire, 1965.
- TA = Türk Ansiklopedisi, I-XXXIII, 1943-1986.
- Taha Hüseyin, el-Beyânu'l-'arabî mine'l-Câhız ilâ Abdilkahir (orişinalı : Le Rhétorique Arabe de Djahıza), trc. Abdulhamid el-'Abbadî, Nakdü'n-nesr mukaddimesi, Beyrut, 1400/1980.
- Taşköprüzâde Ahmet b. Mustafa, Miftahu's-seade, nşr. K. Bekri-A. Ebu'n-Nûr, I-III, Kahire, 1968.
- Vatvat Reşidüddin, Hadaiku's-sıhr fi dekáika's-şî'r, nşr. Abbas İkbâl, Tahran, 1308.
- Yakut el-Hamavî, Mu'cemu'l-udebâ, I-XIX, Beyrut, ts.
- ez-Zirikî Hayrettin, el-A'lâm, I-XI, 2. baskı, ts.